

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๒๐ เล่ม ๓ กันยายน ๒๕๑๙)

๘. พระวัชรธรรมโลกेश্বর

คำแปลที่นายภัคตาศาจารย์ได้ให้ไว้แก่สาธนะของพระวัชรธรรมยังไม่สมบูรณ์ ทั้งในบทความเรื่องการกำหนดรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (The Identification of Avalokiteçvara Images) และในหนังสือเรื่อง ประติมากรรมทางพุทธศาสนาของอินเดีย (Indian Buddhist Iconography) ของท่าน ด้วยเหตุนี้นางสาวเคอมัดมานจึงตั้งใจอยู่เป็นเวลานานเกี่ยวกับรูปพระโพธิสัตว์ ซึ่งมีลักษณะแปลกประหลาดโดยเฉพาะว่าจะจะเป็นพระวัชรธรรมโลกेश্বরได้หรือไม่ หลังจากที่เธอได้ตรวจดูหนังสือสารานมาลาแล้ว เธอจึงขอให้คำแปลที่บริบูรณ์ไว้ดังต่อไปนี้

“ด้วยการวางพยางค์ว่า หรีทุ ลงบนดวงจันทร์แห่งหัวใจ อันทำให้มีลักษณะอันแท้จริงแห่งธรรมเกิดขึ้นแก่ปัญญา ด้วยการทำให้ธรรมนี้ส่องแสงด้วยรัศมีสีแดงดุจดั่งเมฆก้อนใหญ่ และด้วยรัศมีนั้นก็เกิดมีโลก ซึ่งมีรูปเป็นพระโพธิสัตว์โลกेश্বর พร้อมทั้งบริวารของพระองค์ที่เคลื่อนไหวได้และที่เคลื่อนไหวไม่ได้ ด้วยการทำให้ทุกอย่างที่มีอยู่มุ่งไปยังพระโพธิสัตว์ และวางสิ่งเหล่านี้ทั้งหมดลงบนดวงใจ ได้เปลี่ยนพยางค์ หรีทุ ไปในพริบตาด้วยการใช้ความรู้ ดังนั้นผู้ที่ต้องบ่นสวดมนต์ก็จึงรู้สึกตนเอง ณ ที่นี้เปรียบเสมือนพระวัชรธรรมอันประเสริฐ ทรงมีวรรณะสีขาวและแดง ทรงมีประกายดุจดั่งทับทิม มงกุฏของพระองค์ประดับด้วยพระพุทธรูปห้าพระองค์ และพระเนตรของพระองค์ก็แวววาวไปด้วยความยินดี ด้วยพระหัตถ์ซ้ายพระองค์ทรงถือก้านบัว สิบหกกลีบไว้อย่างหยิ่งผยอง และด้วยพระหัตถ์ขวาพระองค์ประทับคอกบัวนั้นไว้เหนือพระหทัย พระองค์ประทับอยู่เหนือดวงจันทร์ซึ่งวางอยู่เหนือหลังนกยูง ท่าประทับของพระองค์คือสัตตพรายังกะ (ซัคตสมาธิราบ) และทรงมีความยินดีในความรักใคร่ ทรงเคลื่อนไหวอยู่ในศาสนสถานแห่งการกระทำอันยิ่งใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ภายในเจดีย์ ผู้ที่ฟังพิจารณาพระองค์เสมอ ๆ อาจบรรลุโพธิญาณได้”

จากที่ได้เคยกล่าวมาแล้ว เราจะเห็นว่าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบนี้มีรูปร่างแปลกประหลาด คือทรงสวมมงกุฏที่ประกอบไปด้วยพระพุทธรูป ๕ พระองค์ และประทับเหนือนกยูง

ซึ่งเป็นพาหนะของพระอมิตายะ แม้นกยูงจะเป็นสัญลักษณ์ของกษัตริย์และเกี่ยวกับดวงอาทิตย์ แต่พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ก็ดูเหมือนจะเกี่ยวข้องกับลักษณะทางโลก ของพระวัชรธรรม ซึ่ง คัมภีร์สารณะก็กล่าวไว้ว่าพระองค์คือโลก เรื่องนี้นาง สาวเคอมัลมาน ได้เคยกล่าวมาแล้วข้างต้น เกี่ยวกับจักรวาลของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ทางสำนักปริตติมาณวิद्या นายภัคตอาจารย์ได้ตีพิมพ์ภาพวาดของเนปาลในปัจจุบันซึ่ง ไม่สู้ชัดเจนนักและท่านก็ได้กล่าวด้วยว่าหัตถ์ขวาซึ่ง สมควรจะวางเปล่านั้นกำลังถือหนังสืออยู่ อย่างไรก็ดีนางสาวเคอมัลมานได้ค้นพบภาพที่สวยงามในหนังสือของนายบานเออร์วี (รูปที่ ๓๙) เป็นประติมากรรมที่สวยงามมากในสมัยแรกของศิลปะอินเดียสมัยปาละ แสดงภาพบุคคลที่ยากจะ กำหนดว่าเป็นใคร และไม่ทราบว่าเป็นเหตุใดนายบานเออร์วีจึงเรียกว่าพระโพธิสัตว์วัชรปาณี รูปนี้นางสาวเคอมัลมานเชื่อว่าคงเป็นรูปของพระวัชรธรรม แต่เช่นเดียวกับรูปพระโพธิสัตว์ บัณฑปาดิที่ปัทธปุระ ความแตกต่างที่มีอยู่ระหว่างประติมากรรมและข้อความในคัมภีร์สารณะ ก็ทำให้เธอต้องระมัดระวังอยู่มาก อย่างไรก็ตามก็ดูเหมือนว่าข้อแนะนำนี้ควรกระทำ ประติมากรรม ที่กำลังกล่าวถึงนี้มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ เป็นอย่างช้าที่สุด ด้วยเหตุนี้คงเป็นรูปแบบแรก ก่อนที่คัมภีร์สารณะมาลงจะมาแต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๗

ประติมากรรมในพิพิธภัณฑ์อินเดียเลขที่ ๓๗๘๔ รูปนี้ (รูปที่ ๓๙) นั่งอยู่ในท่าซึ่งเรา ไม่เคยพบสำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คือพระซงฆ์ข้างหนึ่งซ้อนอยู่อีกข้างหนึ่ง (ท่านั่งขัดสมาธิราบ) แทนที่จะไขว่กัน (ท่านั่งขัดสมาธิเพชร) ท่านั่งขัดสมาธิราบนี้เป็นท่านั่งของ พระมัญชุสุมารหรือนางจุนดา ซึ่งคัมภีร์สารณะกล่าวว่าเป็นท่านั่งแบบสัตตคาวปรยงกะ ด้วยเหตุนี้ ท่านั่งแบบนี้ก็คือท่านั่งขัดสมาธิราบนั่นเอง นายเรอญูได้กล่าวไว้ว่าท่านั่งแบบนี้เป็นท่านั่งของผู้ที่ ดั้งนั้น จึงเหมาะสมที่จะเป็นท่านั่งของบุคคลที่สำคัญเช่นพระวัชรธรรม ซึ่งหมายถึงโลก หรือ พระมัญชุศรีผู้เป็นกุมารหรือเจ้าชาย

แม้ว่าสันตอกบัวในประติมากรรมรูปนี้จะไม่ได้วางอยู่เหนือหลังนกยูงก็จริง แต่บัลลังก์ ที่พระองค์ประทับนั่งอยู่ที่ระดับด้วยนกยูง ๒ ตัวที่หันตัวออก แต่หันหน้าเข้ามาหากัน สองข้าง ของชายผ้าทิพย์ที่ห้อยลงมา ชายผ้าทิพย์นี้มีปรากฏอยู่บนบัลลังก์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่งเราได้ขนานพระนามว่า พระสิงหาสนโลเกศวร ณ ที่นั้นชายผ้าทิพย์ก็มีสี่เหลี่ยม ๒ ตัวหันหัวออก อยู่สองข้าง ด้วยเหตุนี้ชายผ้าทิพย์นี้จึงเป็นส่วนหนึ่งของปริตติมาณวิद्याของรูปกษัตริย์ สำหรับรูปที่อาจคิดว่าเป็นรูปพระวัชรธรรมองค์นี้ ลักษณะกษัตริย์ก็ยังมีอีกจากชายผ้าเล็ก ๆ ที่ ปลิวอยู่เหนือประภามณฑล เราได้เคยกล่าวถึงความสำคัญของชายผ้าเล็ก ๆ นี้มาแล้วอย่างยืดยาว

รูปที่ ๓๖

พระโพธิสัตว์ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (เลขที่ ๓๗๘๔)

อาจเป็นรูปพระวัชรธรรมโตเทศาร

ศิลปสมัยปาละรุ่นแรกในแคว้นเบงกอล

ในที่สุดรูปสลูที่มีอยู่สองข้างก็ทำให้นางสาวเคอมัลมานนึกถึงคำว่า “ใจกุยานุคหุสุด – มหากรรม – กุตาการ – วิหารัง” คือ “ผู้ที่เคลื่อนไหวอยู่ในศาสนสถานแห่งการกระทำอันยิ่งใหญ่ ซึ่งอยู่ภายในเจดีย์” สลูนี้นี้มักมีอยู่เหนือรูปนางมารีจี้และนางอุษณีษะวิชาซึ่งเป็นผู้ที่ “ใจกุยคุหุครุสฤติทา” หรือ “ผู้ที่อยู่ในเจดีย์” ด้วย

สำหรับสิ่งที่ถืออยู่ในมือ เราก็คงไม่อาจจะทราบได้ เพราะเหตุว่ารูปภาพที่ตีพิมพ์นั้นไม่ชัดและด้วยเหตุที่ว่ามือขวาและสิ่งที่ถืออยู่ได้หักหายไป ถ้าเราเชื่อตามคัมภีร์สาธนะ สิ่งที่ยักหายไปนั้นก็คงเป็นดอกบัว คล้ายกับรูปพระโพธิสัตว์ปัทมปาณีที่ปัทมปุระ คำที่หมายถึงว่า “แสดง” ดอกไม้ก็เหมือนกันทั้งในสองกรณี คือ “วิภาศยนุต” หรือถ้าเราเปรียบเทียบรูปทั้งสองเราก็คงกล่าวได้ว่าท่าของพระหัตถ์เป็นเช่นเดียวกันทั้งในรูปที่คิดว่า เป็นพระโพธิสัตว์รักโลกเศวร (รูปที่ ๓๑) และรูปพระวัชรธรรม (รูปที่ ๓๕) อาจจะเป็นว่า ทั้งสองรูปแสดงถึงความหมายของ “วิภาศยนุต” เช่นเดียวกันก็ได้ และด้วยเหตุนี้จึงอาจสนับสนุนความหมายที่กล่าวถึงว่าดังต่อไปนี้

อย่างไรก็ดี รูปพระโพธิสัตว์เลขที่ ๓๗๘๔ ในพิพิธภัณฑ์อินเดียรูปนี้ก็มีข้อแตกต่างอย่างสำคัญจากคัมภีร์สาธนะ แม้ว่าพระโพธิสัตว์องค์นี้จะทรงสิริภรณ์แตกต่างไปจากพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรโดยปกติ ก็ไม่ได้ทรงเกล้าเกศาเป็นมวยสูง (ชฎามงกุฎ) แต่ทรงมงกุฎที่ทำด้วยเพชรพลอยอย่างแท้จริง มงกุฎนี้ไม่มีรูปพระพุทธรเจ้า ๕ พระองค์ประกอบ

ท้ายที่สุดหน้าซ้ายฝ่าที่พิงที่ห้อยตกลงมาบนส่วนกลางของบัลลังก์ ก็มีรูปสตรี (?) ในท่าอาสิธาสน์ มือขวาทือตะบองและมือซ้ายถือบัวบาศ นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่ารูปนี้ถ้านายบานเออร์จี้ไม่บอกว่าเป็นรูปสตรี เราก็คงคิดว่าเป็นห้อยศิวโดยนำไปเปรียบกับบิรवारของรูปพระโพธิสัตว์โลกนาถ Kr. 7 (รูปที่ ๒๕)

ด้วยเหตุเหล่านี้ นางสาวเคอมัลมานจึงกล่าวว่าเธอไม่อาจคิดได้ว่า การกำหนดความหมายของรูปนี้ของเธอถูกต้องอย่างสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามเธอก็คิดว่าน่าจะแนะนำไว้ เพราะเหตุว่าลักษณะต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏอยู่นั้นก็ไม่อาจจะเป็นอื่นไปได้นอกจากพระวัชรธรรมโลกเศวร

๘. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในฐานะบิรवार

เราไม่เคยพบประวัติการรวมเช่นนี้ในสมัยแรก รูปพระมหาโพธิ ๓ องค์ตามแบบศิลปะก็ไม่อาจเก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้ รูป ๓ องค์เช่นนี้นายพลคันทันงแฮมได้เรียกไม่ถูกต้องว่า

เป็นพระรัตนตรัย (พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์) นายเออร์เทล (Oertel) ซึ่งเปรียบเทียบรูปนี้กับกลุ่มรูปพระมหากษัตริย์ที่สารถีกล่าวว่าเป็นรูปพระรัตนตรัยเช่นเดียวกัน ดังนั้น ทีมหาโพธิหรือพุทธคยา เราจึงมีกลุ่มประติมากรรม ๓ รูปซึ่งรูปตรงกลางเป็นพระพุทฺธรูป ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร (วัชรปรยงค์) พระหัตถ์ขวาแสดงปางมารวิชัย ทางด้านขวามีรูปเทวดา นั่งซงษ์ขวาห้อยลง หัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร หัตถ์ซ้ายถือบัวชมพู (ปัทมะ) แต่ช่างก็ไม่ได้สลักพระพุทฺธรูปขนาดเล็กลงบนศิลาภรณ์ของเทวดาองค์นี้ ด้วยเหตุนี้นางสาวเดอมัลมานจึงกล่าวว่าเธอยังริ้วรอยที่จะไม่กล่าวว่ารูปนี้คือ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ถ้ารูปนี้ไม่เข้ากับเทหตศร์ซึ่งอาจรู้จักได้จากบัวชาม (อุบล) ว่าคือนางคารา เราได้เห็นมาแล้วว่านางคารานี้เป็นคู่กับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นอกจากนี้พระภิกษุจีนเขียนจิ้งยังได้กล่าวอีกว่าในแคว้นมกคตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ เราอาจเห็นประติมากรรม ๓ รูปซึ่งประกอบด้วยพระพุทฺธรูปอยู่กลางระหว่างพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทางด้านขวาและนางคาราทางเบื้องซ้าย อย่างไรก็ดีประติมากรรมที่มหาโพธิก็เป็นแต่เพียงรูปเดียวที่เรารู้จักกัน

ในหนังสือเรื่องประติมากรรมทางทิศตะวันออกของประเทศอินเดีย รูปที่ XIII b นายบาเนอร์จี ได้แสดงให้เห็นภาพสลักซึ่งแสดงภาพพุทธประวัติปาง “เสด็จลงจากดาวดึงส์” พระพุทฺธรูปประทับยืน พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร แต่แทนที่จะมีบริวารอย่างเคยคือพระอินทร์และพระพรหม ช่วงกลับสลักเป็นรูปพระโพธิสัตว์ ๒ องค์ องค์หนึ่งทางด้านซ้ายคือพระโพธิสัตว์ปัทมาณี เพราะเหตุว่าทรงถือดอกบัว นายบาเนอร์จีกล่าวว่ารูปทั้งสองนี้คือพระโพธิสัตว์ศรีอารยเมตไตรยและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แม้อาจเป็นได้ว่าช่างซึ่งคงได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์สารณะซึ่งกล่าวถึงต่อไป ได้ตั้งใจที่จะสลักรูปพระโพธิสัตว์ทั้งสององค์นี้แต่องค์ทางด้านซ้ายซึ่งอาจเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ก็ไม่ทรงมีพระพุทฺธรูปเล็ก ๆ อยู่เหนือศิลาภรณ์ นอกจากนี้ก็ยังไม่มีตำราเล่มใด หรือการเปรียบเทียบอื่นใด ที่จะทำให้เราสามารถกล่าวได้ว่าบริวารทั้งสองเป็นพระโพธิสัตว์ศรีอารยเมตไตรยและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้

ส่วนใหญ่ของประติมากรรม ๓ รูป ซึ่งมีพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเป็นบริวารอยู่ในสมัยสุดท้ายของศิลปะอินเดียสมัยปาละ — เสนะ แสดงภาพตามคัมภีร์ชื่อว่า วัชรศาสนสารณะ และเรียกว่ากลุ่มวัชรสนะ — พุทธะ — ภัฏฐารกะ รูปกลางก็คือพระพุทฺธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชรหรือวัชรสนะซึ่งมักมีรูปสายฟ้า (วัชระ) ประกอบ พระหัตถ์ทรงแสดงปางมารวิชัย สำหรับบริวารนั้น นายฟูเชร์ได้แปลไว้ว่า

“.....ทางด้านขวาของพระพุทธรองค์ ก็คือพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมุตไตรย ทรงมีวรรณะเหลืองคังทอง สองกร เก้าเศาเป็นรูปมงกุฏ หัตถ์ขวาทรงถือธำมรงค์ หัตถ์ซ้ายทรงถือกิ่งจำปา (จุมปลก) ทางด้านซ้ายคือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือโลกเศวร ทรงมีวรรณะขาว เก้าเศาเป็นรูปมงกุฏ หัตถ์ขวาทรงถือธำมรงค์ หัตถ์ซ้ายทรงถือดอกบัว (สีชมพู) ทั้งสององค์มุ่งมองไปยังพระพักตร์ของพระพุทธรองค์”

ดังนั้น ทั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมา เราจึงไม่อาจเข้าใจผิดต่อไปได้ พระพุทธรูปที่

รูปที่ ๔๐

รูปหัวขาราสี-พุทธะ-ภักฎการะ
จากเขารัตนคีรี ศิลปสมัยปาละ
รุ่นสุดท้ายในแคว้นโอริสสะ

ประทับเหนือวัชรธาสน์ทั้งหมดย่อมมีบริวารคือ พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมุตไตรยและพระโพธิสัตว์โลกเศวร คู่จูงในตำรา และยากที่จะทรงยืนสลบกัน สำหรับภาพสลัก พระโพธิสัตว์ทั้งสององค์ก็ทรงมีขนาดเล็กกว่าพระพุทธรูปมาก ด้วยเหตุนี้ช่างจึงไม่อาจสลักรูปพระอมิตาภะไว้เหนือศิราภรณ์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้ แต่รูปพระอมิตาภะนี้ก็ปรากฏอยู่เมื่อประติมากรรมกลุ่มนี้สลักเป็นประติมากรรมลอยตัว นอกจากนี้บางครั้งแตกหายไป ก็กลายเป็นทรงแสดงปางด้วยพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ขวาของพระโพธิสัตว์โลกเศวรมักแสดงปางประทานอภัย หรือทั้งสองหัตถ์เช่นพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมุตไตรยมักประนมหัตถ์ หรือทรงถือสิ่งของเช่นพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมุตไตรยมักทรงถือหม้อน้ำอยู่ในหัตถ์ขวา (รูปที่ ๔๐)

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๑๒ หรือ ๑๖ กร

ในประเทศอินเดีย ไม่เคยมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๘ หรือ ๑๐ กร แต่ในทิเบตและอินเดียมีภาพสลัก ๓ รูป ซึ่งสองรูปมี ๑๒ กร และหนึ่งรูปมี ๑๖ กร จากสองรูปแรกมีเพียงรูปเดียวที่นายวักเคลได้ตีพิมพ์ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืน แอ่งองค์และทรงเครื่องอาภรณ์ตามปกติ ชฎามงกุฎหักหายไป ด้วยเหตุนี้จึงไม่สามารถทราบได้ว่ามีรูปพระอมิตาภะปรากฏอยู่หรือไม่ เคียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีพระพุทธรูปอยู่สองข้าง ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรเหนือดอกบัว องค์ข้างขวาแสดงปางประทานอภัย องค์ข้างซ้ายแสดงปางมารวิชัยที่พระบาทของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีบริวารตามปกติ คือ ทางด้านขวามีนางทاراและเปรตสูจิमुख ทางด้านซ้ายมีหัยครีพและนางภฤฎฐี จากหนังสือของนายบานเออร์จี สิ่งของที่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงถือและปางที่ทรงแสดงก็มีดังต่อไปนี้

ด้านขวา

๑. ลูกระคำ (อักษรสุนทร)
๒. ทำข่มขู่ (ตรรกนิมูทรา)
๓. ไม่นัด (อาจเป็นดวงแก้ว ตั้งในรูปพระโพธิ-
สัตว์ ๖ กรของสมัยแรก (รูปที่ ๑๖, ๒๐, ๒๑)
๔. ดอกบัว (บัทมะ) หรือจักร
๕. ปางประธานอภย
๖. ปางประธานพร

ด้านซ้าย

- หนังสือ (ปุตตะกะ)
 ขอช้าง (อังกุศ)
 บ่วงบาท
 ดอกบัว (บัทมะ)
 ดวงแก้ว (รัตนะหรือมณี แต่อาจ
 เป็นไฟ (อักษนี) ก็ได้)
 หม้อน้ำ (กมัตถุ)

การแสดงภาพที่หาได้ยากเช่นนี้ในสมัยนั้นคงต้องมีลักษณะเป็นกษัตริย์อย่างแท้จริง เพราะเหตุว่าศิวารมณ์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั้นประกอบด้วยชายผ้าเล็ก ๆ (จีระ) กำลังปลิวอยู่ เราได้เห็นมาแล้วว่าลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะของกษัตริย์ จีระเหล่านี้สนับสนุนความเห็นของนางสาวเคอมัลมานว่าประติมากรรมภาพนี้อยู่ในสมัยสุดท้ายของศิลปะ — เสนาะ เพราะเหตุว่ารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก่อนสมัยฟื้นฟูมักไม่ใคร่มีจีระประกอบ เท่าที่นางสาวเคอมัลมานเคยเห็น ก็มีแต่รูปที่เชื่อว่าเป็นรูปพระโพธิสัตว์วัชรธรรม (รูปที่ ๓๔) เท่านั้น

นายวัตเคลได้เปรียบเทียบรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์นี้กับรูปในศิลปะทิเบต ซึ่งคล้ายคลึงกัน และท่านได้แปลชื่อจากภาษาทิเบตไว้เป็นภาษาสันสกฤตว่า “อโหมฆวฤฎการโล-
กิตะ” คือ “พระอวโลกิตะผู้ซึ่งมีดวงแก้วที่อยู่คั่นแล้วปรากฏอยู่เสมอ” อย่างไรก็ตามนายฟิลลิปโอสซาต์ ได้แปลใหม่ให้ถูกต้องว่า “อโหมฆารจนมัตยอโลกิตะ” คือ “พระอวโลกิตะผู้ซึ่งมีดวงแก้วแห่งเกียรติยศ
ชัดแจ้ง” นายวัตเคลคิดว่ารูปนี้เป็นรูปหนึ่งของเทพเจ้าแห่งความมั่งคั่ง เนื่องจากพระโพธิสัตว์
ทรงถือดวงแก้วอยู่ในหัตถ์ข้างหนึ่ง เราจึงอาจคิดได้ว่ารูปนี้เป็นรูปหนึ่งของพระจินตามณีโลกेश्वर
คือผู้ซึ่งเป็นเจ้าแห่งโลกด้วยดวงแก้วอันให้พรสมปรารถนา คำว่า “จินตามณี” เป็นคุณสมบัติ
อันหนึ่งของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนอกประเทศอินเดีย คำกล่าวเช่นนี้เป็นแต่เพียงส่วนหนึ่ง
ของสมมุติฐานของนายวัตเคล แต่นางสาวเคอมัลมานก็เห็นว่าตรงกันได้ดีกว่ากับคุณลักษณะของ
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

บนภาพสลักซึ่งพระองค์มี ๑๖ กร พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็ประทับยืน ทรงเครื่อง
แต่งองค์ เครื่องอาภรณ์ และศิวารมณ์ตามปกติ พร้อมกับมีรูปพระอมิตาภะอยู่เหนือมวยเกศา
ด้วย บนยอดของแผ่นเบื้องหลังมีพระพุทธรูป ๒ องค์ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรอยู่เหนือดอกบัว

องค์ทางด้านขวาทรงแสดงปางมารวิชัย องค์ทางด้านซ้ายทรงแสดงปางประทานอภัย บริวารมีนางตาราและหทัยครีพอยู่ทางด้านขวา นางภฤกษีอยู่ทางด้านซ้าย สำหรับปางและสิ่งที่ทรงถือซึ่งอาจสังเกตได้โดยยากจากรูปภาพที่ตีพิมพ์ไม่ชัด เราก็มองเห็นว่าทางด้านขวา มีปางประทานอภัย ปางประทานพร ลูกระคำ (อักษมาลา) ททา ดวงแก้ว (รัตนะ) ระฆัง (ฆันฎา) ทางด้านซ้ายมี บัวชมพู (ปัทมะ) บ่วงบาท หม้อน้ำ (กมณฑล)

ถ้ารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรูปสุดท้ายนี้ให้ความสนใจทางด้านประวัติศาสตร์มาถวิลหาแต่ก็เป็นรูปที่แสดงถึงความเสื่อมทางด้านสุนทรียภาพอย่างที่สุด นอกไปจากกรหลายกรแล้ว ประติมากรรมยังแข็งกระด้าง ไม่มีทั้งกำลังแรงหรือทรวดทรงแต่ประการใด

พระโลกेशวร - วิษณุ (?)

ในรูปที่ ๓๗ ในหนังสือของท่าน นายบานอร์จีได้แสดงภาพ ๔ ภาพของเทวดาซึ่งมีหลายกร และท่านได้กล่าวว่าเป็นรูปผสมระหว่างพระวิษณุหรือนารายณ์กับพระโพธิสัตว์โลกेशวร รูปเหล่านี้อยู่ในสมัยหลังสุดของศิลปะปาละ-เสนะ ทั้งหมด ได้ค้นพบที่ฆียาสบาด (Ghiyasa-bad) กระจูย (Garui) สาครวทิมิ (Sāgardighi) และโสเนรัง (Sonarang) ตามลำดับ

รูปที่ ๔๑

เทวดาจากโสเนรัง ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์พิงคียาหิตยบริษัท (เลขที่ C(d) 7/9) เรียกอย่างไม่ถูกต้องว่าพระโลกेशวร-วิษณุ ร่วมกันระหว่างพระวิษณุและพระโพธิสัตว์โลกेशวร ปางและสิ่งของเหล่านี้มีดังต่อไปนี้ (รูปที่ ๔๑)

ขวา

๑. หัก
๒. มกร
๓. นก

ซ้าย

๑. เต่า (กูรมะ)
๒. ช้าง (หัตติน)
๓. กูรุต

๔. ไม่ชัด	จักร
๕. ไม่ชัด	คันไถ (สังคด)
๖. ปางประธานพร	หัก

หลังจากเปรียบเทียบภาพเทวดาจากโสนะรังกับภาพเทวดาจากฉยยัสพัท คะรุย และ
สาครรทมิแล้ว นายบานอร์จก็เห็นว่ามัลักษณะคล้ายคลึงกัน และจัดอยู่ในประเภทเดียวกัน
โดยขนานนามว่า “พระโลกศวรร-วิษณุ”

สำหรับนางสาวเคอมัลมาน เธอเห็นว่าไม่อาจรับการตีความหมายเช่นนี้ได้ ด้วย
เหตุผลดังกล่าวต่อไปนี้คือ

๑. ไม่มีอะไรที่พิสูจน์ให้เห็นว่าช่างสลักภาพที่โสนะรังต้องการแสดงภาพพระ
อมิตาภะบนยอดของภาพนั้น เมื่อพระอมิตาภะไม่ได้ประทับมวยเกศของผู้ที่พระองค์ทรง
ก้มครอง พระองค์ก็จะประทับอยู่เหนือบุคคลผู้นั้นโดยตรง พระองค์ไม่เคยแยกออกจาก
ชฎามงกุฏของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร โดยมีเศียรนาคห้าเศียรมาแบ่งแยกเช่นในกรณีนี้ ไม่
เคยปรากฏทั้งในประเทศอินเดียหรือที่อื่นว่ามีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนาคปรกเช่นนี้

๒. ในบรรดาสีงของที่ถือและปางของภาพบุคคลที่โสนะรัง คงมีแต่เพียงปาง
ประธานพร และอาจมีจักรถืออย่างเดียวกัน ที่เป็นของร่วมกันระหว่างพระโพธิสัตว์โลกศวรร
และพระวิษณุ

๓. บริวารชายของเทวดาที่โสนะรังไม่มีอะไรเหมือนกับบริวารชายโดยปกติของ
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คือพระสุรณกุมารและหัยครีพ

สำหรับรูปเทวดาจากฉยยัสพัท คะรุย และสาครรทมิ นั้น ปัญหาว่าจะเป็นพระโลกศวรร
-วิษณุ หรือไม่ยังมีน้อยลงไปอีก เพราะไม่ปรากฏมีรูปที่คิดว่าอาจเป็นพระอมิตาภะอยู่บนยอด
นอกจากนี้ประติมากรรมจากฉยยัสพัทและกะรุยยังวางมือเบื้องล่างลงเหนือศีรษะของบริวาร ซึ่ง
เป็นลักษณะโดยเฉพาะของพระวิษณุ ในที่สุดประติมากรรมจากสาครรทมิก็ค้นพบพร้อมกับ
เทวรูปพระวิษณุอีก ๒ รูป ด้วยเหตุนี้ก็ควรที่จะสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย
ด้วยกัน

ดังนั้น นางสาวเคอมัลมานจึงไม่เห็นมีเหตุผลอันใดที่จะรวมรูปเทวดาจากฉยยัสพัท
กะรุย สาครรทมิ และโสนะรัง เข้าไว้ในรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร รูปพระโพธิสัตว์
องค์นี้รูปเดียวที่เธอเห็นว่าแสดงถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย ก็คือภาพ
สลักขนาดใหญ่ในแคว้นไอร์ิสสะในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และ ๑๔ (รูปที่ ๑๔) เท่านั้น

พ.ศ. ๒๕๑๕

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

๓๗

นอกจากนี้ นายฟูเซย์ยังได้กล่าวอีกว่าพระวิษณุในบางครั้งก็มีรูปพระพรหมอยู่เบื้องบน แทนที่พระพรหมจะประทับนั่งอยู่เหนือคอกบัวซึ่งออกมาจากพระนาภีของพระวิษณุ นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าการเห็นเช่นนี้สนับสนุนความเห็นของเธอที่ว่าภาพเทวคาที่โสนะรังคือภาพพระวิษณุ เพราะเหตุว่านาค ๕ เศียรนั้นก็คือเศียรของพระยาอนันตนาคราชนั่นเอง

ท้ายที่สุดนางสาวเคอมัลมานยังกล่าวอีกว่าผู้อ่านไม่ควรประหลาดใจที่เธอไม่ได้กล่าวถึงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปูนปั้นที่มหาวิทยาลัยนาลันทาเลย ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะมีภาพถ่ายน้อยและเท่าที่เธอได้เห็น ภาพปูนปั้นเหล่านั้นก็อยู่ในสมัยหลังมากและไม่มีคุณค่าทางค่านสุนทรีย์-ภาพด้วย

(ยังมีต่อ)

100 ปี ศาสตราจารย์
หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล